

կարագարդումների (ինչպէս վաղ, այնպէս էլ հետագայ) բնականութեան արտայայտութիւններից է տարածական որոշ խորութիւնը, պրանայնութիւնը՝ գլխաւորապէս այնտեղ, ուր ամբողջ կամ պոչիցիտան կամ նրա մի մասը իրականութիւնից առնուած տեսարաններով են ներկայացուած:

Վերջացնելէ առաջ: Բնաւ տեղիւր չկայ Աւետիսեանի Արամազդային բարձունքներէ ամպրոպային որոտումներուն՝ որոնցմով կը կարծէ բան մը բնած ըլլալ «նենդ թշնամի կաթոլիկութեան» (կաթոլիկները ուրկէ՛ ուր հոս մտան) կամ «օտար նուաճողների կողմից Հայ ժողովրդի ասիմիլացիայի եւ հոգեկան ստրկացման դէմ» (էջ 156): Ասիկա ըսող Աւետիսեանը սակայն թուեցաւ կըր զտնէ աղղեցութիւնը «... բիւզանդական եւ սիրիական պապով կիական», «կոպտական», «հելլենիստական» արուեստներուն՝ ի՛ր իսկ ներկայացուցած Հայ մանրանկարիչ վարպետներուն մանրանկարներուն մէջ:

ԱՌԱՔԵԼ ԲԱՂԻՇԵՑԻ (Ժե դար): Ուսումնասիրութիւն եւ բնագրեր Արշալոյս

Ղազինեանի: Լաքակազմ, ուրածալ, 350 էջ: Երեւան, 1971:

Քիչ մնաց պիտի խորհէի որ Առաքել Բաղիշեցի մոռցուած է Երեւանեան մեր բանասէրներէն, երբ անկէ նուազ կամ աւելի արժէքով զրեթէ բոլոր տաղերգուները ուսումնասիրուած եւ հրատարակուած են հոն:

Պարոն Արշալոյս Ղազինեան լաւ գործ մը կատարած է իր այս հատորով մեզի տալով Առաքել Բաղիշեցիի մասին ինչ որ ծանօթ է: Իրմէ առաջ ո՛չ ոք հատորի մը նիւթ ըրած էր Առաքել Բաղիշեցին, բան մը՝ որ տեսակ մը առաւելութիւն կու տայ իրեն, երբ նկատի առնենք որ մեր տաղասացներուն մեծագոյն մասին՝ Երեւանեան վերածնունդէն առաջ՝ հաստ կամ բարակ հատորներով հրատարակութիւններ եղած են:

Առաքել Բաղիշեցի նորայայտ տաղասաց մը չէ մեր մատենագրութեան մէջ: Ինչպէս որ Ղազինեան կ'ըսէ իր «Երկու խօսք»ին մէջ, Ժի դարէն սկսելով հրատարակուած հեղինակ մըն է, եւ իր հեղինակութիւններէն ոմանք ցարդ մինչեւ տասը տաղագրութիւն ունեցած են: Կան ալ որ թարգմանուած են ֆրանսերէնի եւ ռուսերէնի: Ան արժանացեր է ուշագրութեան Հ. Ղ. Ալիշանի, Բրիւսովի, Զօպանեանի, Արեղեանի եւ ուրիշներու:

Հատորը կը սկսի Բաղիշեցիի ժամանակին ուրուագծով: Ժամանակակից եւ ակնանտես թիմուրլանկի վայրագութեանց, թուրքերէն՝ Կ. Պոլսոյ դրաման, սարսափի եւ յուսահատութեան ժամանակ Բաղիշեցի սպրած է եւ դրած այդ մասին: Այս հատուածին մէջ կան սակայն հաւատարմութիւն որոնք առաքելի են: Օրինակ, կաթոլիկոսութեան էջմիածին յոխադրումը մեր աղային ցանկութիւններէն չէ որ եղած է: Նման «յոյսեր» կրնային մեր եկեղեցականներէն ոմանք «Երազել»: Սակայն ասիկա պիտի չբաւէր որ Արարատեան Հայաստանի բռնակալները «համոզուէին» կաթոլիկոսութիւն հաստատել էջմիածնայ մէջ: Յիշեցնեմ որ ճիշդ այդ ատենները Միջագետքի տէր Օթման Մկրտիչ Նաղաշը կ'ուզէր Ամթայ մէջ կաթոլիկոս կամ պատրիարք հաստատել: Կ. Պոլսոյ մէջ թուրքերը հազիւ քաղաքը զրաւած՝ կ'աճապարէին պատրիարքութիւն հաստատել եւ ամէն կերպով Հայ կեդրոն մը ստեղծել: Այս ճիշդերը յառաջ կու գային օտար բռնակալներու ակներեւ ակնկալութենէն՝ Հալեբու առեւտրական յատկութիւնները եւ միջոցները շահագործելու: Աշխարհական իշխանութեան չղոյսութիւնը Հայոց մէջ դարկ կու տար եկեղեցա-

կան իշխանութեան, որ աշխարհական գործերու ձեռնամուխ ալ էր: Այդ բրտնակալները, ստեղծելով կամ ամբողջնելով Հայ եկեղեցական բարձրագոյն իշխանութիւնները իրենց սահմաններուն մէջ, գրեթէ իրենց ձեռքին տակ, կ'ակնկալէին չխրտչեցնել, այլ՝ քաջալերել եւ եթէ կարելի էր ստիպել Հայ վաճառականները իրենց սահմաններուն մէջէն գործել ու տնտեսապէս նպաստաւորել իրենց պետութիւնները: Ըստ իս ծիծաղելի է խորհիլ որ Առաքել Բաղիշեցիի Ժամանակ որեւէ լուրջ ակնկալութիւն կրնար դոյութիւն ունենալ «Հայկական անկախութեան», եւ ատիկա իրագործելու համար կաթողիկոսութեան «փոխադրութիւն» կատարուէր: Այլթամարի կաթողիկոսութիւնը աւելի լաւ պայմաններու տակ ատիկա չկրցաւ յաջողցնել, թէկուզ սահմանափակ չափով. եւ հակառակ ասոր, խորհիլ թէ Էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը կրնար յոյս տալ՝ աւելի քան միամտութիւն է: Յիշեցնեմ որ ԺԵ դարու բռնակալներու առեւտրական ակնկալութիւններէն էր որ տարուած էին ԺԶ-ԺԷ դարերուն Շահ Թահմասպ, Շահ Ապպաս Առաջին եւ ուրիշ Սաֆաւիեան շահեր: Շահ Ապպաս Առաջին նոյնիսկ Էջմիածինը քար առ քար Սպահան կ'ուղէր փոխադրել՝ պարզապէս Հայերը հոն պահելու համար, որպէսդի անոնք շարունակէին իրենց առեւտրական գործունէութիւնը, որ Պարսկաստանը ճոխութեամբ, հարստութեամբ եւ ոսկիով լեցուց, զոնէ արքունի եւ աղետական դանձերը: Հայոց եկեղեցին (Էջմիածին, Կ. Պոլիս), իր բարձր իշխանութիւններով, բաղմաթիւ ճիւղերով աշխարհի ամէն կողմը, խոշոր դրամական հաստատութիւն մըն էր, որ կը գործածուէր օտարներէն ալ: Այդ հաստատութիւնը հայկական առեւտրական կազմակերպութեան միջնորդն ու պաշտպանն էր: Եթէ շահերն ու սուլթանները Հայոց շատ մը պահանջներուն տեղի կու տային, ատիկա պարզապէս առեւտրական կազմակերպութիւնը գոհ թողելու նպատակով կը կատարուէր: Օրինակ, երբ Շահ Ապպաս Առաջին իր բռնազաղթ բրած Հայութեան հաւատքին դէմ կամակոր բռնաբարութիւններ կ'ընէր, զարմանալի արագութեամբ եւ միահաղոյն հայկական կարաւանները դէպի Պարսկաստան իրենց վերադարձին՝ ո՛ւր որ ալ գտնուէին հոն կանգ կ'առնէին, ստիպելով Շահը տեղի տալու իր բռնակալութեան մէջ:

Ուրեմն Թովմաս Մեծփեցի կրնար «հանապազ խնդրէր յԱստուծոյ, զի Էջմիածինն նորոգեսցի, կաթողիկոս եւ թագաւոր նստցի յԷջմիածինն»: Սակայն ո՞վ պիտի պահէր եւ պահպանէր այդ «թագաւոր»ը կիսավայրենի բռնակալներու դէմ, երբ նոյն իսկ կաթողիկոս մը իր եկեղեցական վիճակով չէր կարելի պահպանել:

Ղաղինեան արձագանգ կ'ըլլայ անճշդութեան մը, որուն իրմէ առաջ ալ յաճախ կը հանդիպինք ուսումնասիրութեանց մէջ: Ան կը թուէ մեր մատենագրութեան շատ մը ծանօթ անուններ, որոնց մէջ նաեւ Գէորգ Երզնկացի եւ Յակոբ Ղրիմեցի, որոնք, կ'ըսէ, «Տաթեւի համալսարանի սաներ էին, աշակերտել էին Յովհան Որոտնեցուն կամ Գրիգոր Տաթեւացուն» (էջ 13): Նախ առհասարակ կը մոռցուի որ 1372ին Որոտնեցին եկաւ Եկեղեաց գաւառ իր «սարկաւազ» աշակերտին՝ Գրիգոր Տաթեւացիին հետ: Պահ մը Եկեղեաց գաւառի վանքերուն մէջ մնացին եւ անկէ՝ զացին 1373ին ուխտի Երուսաղէմ եւ նոյն տարին դարձեալ վերադարձան Եկեղեաց գաւառ, ուր Որոտնեցին Գրիգոր Տաթեւացին որ դեռ «աւագ սարկաւազ եղեր, եւ անդ (Եկեղեաց Աւագ վանքը) ... ձեռնադրելով քահանայ եւ առնելով գաւազան իշխանական վարդապետութեան ի ճիւղմ աւուր» (Կամախեցի, էջ 399): Սակայն ինչ որ աւելի կարեւոր է սա է որ Որոտնեցին համալսարան կը հաստատէ Եկեղեաց գաւառի Աւագ վանքին մէջ եւ կը վարէ զայն մինչեւ 1386, երբ կը մեկնի Որոտան եւ Աւագ

վանքին տեսչութիւնը կ'անցնէր Գրիգոր Տաթևացիի: Յայտնի չէ թէ երբ մեկնեցաւ Տաթևացի եկեղեցացի գաւառէն: Տաթևացիի մեկնումէն վերջ Գէորգ Երզնկացի եկեղեցացի գաւառի Կապոսի Ս. Յակոբայ վանքը կը փոխադրէ իր ուսուցչութիւնը 1389ին, եւ 1405էն առաջ առեն մը վերստին Աւագ վանք կը հաստատուի: Որոտնեցիէն սկսեալ մատենագիր եկեղեցականներու հոյ՛յ մը կը պատրաստուի՝ եկեղեցացի վանքին մէջ, որ ժն՝ զարուն վերջը դեռ կը զործէր Յովհաննէս Համշենցու տեսչութեան տակ: Տաթևացի Երզնկայի այդ համարարանէն է որ դուրս ելաւ, ինչպէս նաեւ Գէորգ Երզնկացի, Սարգիս եւ Յակոբ Ղրիմեցի եւ ուրիշներ: Ասոնք սակայն (Գէորգ, Սարգիս եւ Յակոբ) դասակից էին Տաթևացիի եւ ոչ թէ աշակերտ, երբ Որոտնեցին տեսուչ էր եկեղեցաց Աւագ վանքին համարարանին: Գէորգ Երզնկացի եւ Յակոբ Ղրիմեցի «Տաթևի համարարանի սաներ» չէին, այլ եկեղեցաց Աւագ վանքի, եւ Տաթևէ չեն գտնուած:

Էջ 14ով կը սկսի ամփոփումը Առաքել Բաղիշեցիի կեանքին: Ղազինեան զմտախառնար նորութիւն մը չաւելցնէր արդէն եղած կենսագրական ծանոթութեանց վրայ: Կ'ընէ ճշգումներ եղած կարգ մը շփոթութեանց եւ սխալներու մասին: Ղազինեան ուշիմ գրող է եւ իր ճշգումները տեղին:

Էջ 26ով կը սկսի «Մատենագիրտական ակնարկ եւ բանասիրական հարցեր»: Իրեն անձանօթ մնացեր է, յիշած բազմաթիւ սխալ վերագրումներու շարքին, իմ սխալ վերագրումս Ս. Վառվառէի նուիրուած տաղին: 1945ին «Հայաստանեայց եկեղեցի» ամսաթերթին մէջ (էջ 251-253) հրատարակեցի այդ տաղը եւ զայն սխալմամբ Առաքել Սիւնեցիի տուել էի, մինչ կ'երեւի թէ Բաղիշեցիինն է: Ղազինեանի արժէքաւոր այս հատորին ամենէն աշխատուածը այս մասն է: Իրեն շնորհապարտ ենք:

Էջ 59ով կը սկսի տալ նախ արձակ քննադրերը եւ յետոյ չափածոյ երկերու վերլուծումը: Խղճամիտ եւ սերտուած աշխատութիւն, որմէ վերջ կը հրատարակէ մանրակրկիտ համեմատութեամբ բազմաթիւ զրչաղիրներու ոչ-հոգեւորական նկատուած ոտանաւորներու շարք մը, որոնց կարգին նաեւ «Տաղ Յովասափու» երկար փոյկերը:

Էջ 331ով կը տրուին ծանօթագրութիւններ, զործածուած ձեռագրաց ցանկ եւայլն, սակայն կարիք չէ տեսնուած յատուկ անուանց եւ տեղանուններու ցանկերու:

Ղազինեանի այս բնօր աշխատութիւնը մեծապէս դնահատելէ վերջ, յարմար կը սեպեմ դիտել տալ որ առանց Առաքել Բաղիշեցիի կրօնական գոնէքանի մը լաւագոյն տաղերու ներմուծման, անոր նուիրուած ո'չ մէկ հատոր կրնայ կատարելապէս ներկայացնել այդ բանաստեղծը: Երբ Մոսկուայի մէջ ճոխ հրատարակութիւններ լոյս կը տեսնեն ռուսական կրօնական պատկերներու (իդոն) մասին, կամ Թիֆլիսի մէջ վրացերէն Սաղմոսի բնական քննադրութիւն կը հրատարակուին լուրջ եւ արժէքաւոր ուսումնասիրութիւններով, պատճառ մը չկայ որ Բաղիշեցիի կրօնական տաղերն ու գանձերն ալ չհրատարակուին:

Գոհունակութեամբ կը փակենք Ղազինեանի այս ամփոփ աշխատութիւնը, սակայն միայն իբր «առաջին հատոր», այսինքն Առաքել Բաղիշեցիի «աշխարհական» ստեղծագործութիւններուն, եւ կը յուսանք որ օր մը «երկրորդ հատոր»ն ալ կը հրատարակուի՝ նուիրուած նոյն հեղինակին «կրօնական» ստեղծագործութեանց: